

Prva hrvatska tiskara Kramarić i M. Raguz (1909-1919.)

**

First Croatian printing house *Kramarić i M. Raguz***Amra Rešidbegović**

Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
amrar@nub.ba

Sažetak

Najmlađa u nizu nacionalnih štamparija austro-ugarskog doba u Sarajevu, „Prva hrvatska tiskara Kramarić i M. Raguz“, djelovala je kao efikasno sredstvo podrške političkoj borbi i radničkom pokretu bosanskih Hrvata, i tako prerasla u njihovu nacionalnu ustanovu.

Pored nacionalne, štamparija je uspješno obavljala i prosvjetnu funkciju, pogotovo kada je u pitanju kvalitet i značaj odštampanih publikacija, ali zbog skromnog obima produkcije to nije bilo dovoljno da preraste i u opće kulturno-prosvjetnu ustanovu. Najveći doprinos tiskara Kramarić i M. Raguz je ostvarila kao politička nacionalna ustanova bosanskih Hrvata svoga vremena.

Ključne riječi: „Prva hrvatska tiskara Kramarić i M. Raguz“, štamparska djelatnost; izdavačka djelatnost; austro-ugarska uprava u BiH

Abstract

The latest printing house in series of national printing house of Austro-Hungarian period in Sarajevo, “First Croatian printing house Kramarić i M. Raguz”, was doing in an efficient way of political struggle and workers movement support of Bosnian Croats and evolved in their national institution.

Besides its national function, printing house had got its education function, especially when it concerned quality and importance of printed and published publications, but unsufficient number of publications caused that printing house could not evolve in common cultural and educational institution.

The biggest contribution of the printing house Kramarić and M. Raguz gave as political and national institution of Bosnian Croats during its time.

Key words: „First Croatian printing house Kramarić and M. Raguz“, typography, publishing, Austro-Hungarian government in B&H

Osnivanje prve štamparije ortačkog tipa namijenjene hrvatskom stanovništvu u Sarajevu i Bosni i Hercegovini javlja se tek 1909. godine, kao posljednja u nizu ranije osnivanih štamparija ove vrste, namijenjenih ostalim narodima grada.

Tragove formiranja ustanove ovog tipa ipak otkrivamo ranije u Mostaru. U ovom istaknutom kulturnom centru je još 1899. godine¹ na inicijativu jednog broja mostarskih intelektualaca Hrvata, u okviru već postojećeg dioničkog društva osnovana je *Hrvatska dionička tiskara u Mostaru*. Koristeći štamparska postrojenja *Tiskare don Frane Miličevića* koja su tri godine bila van upotrebe, štamparija je pod ovim imenom uspješno radila do 1912. godine. U vrijeme kada je upotreba nacionalnih imena u nazivima firmi bila zabranjena, ova štamparija ga je slobodno nosila zahvaljujući tome što su austro-ugarske vlasti štamparije tretirale kao „literarna trgovačka preduzeća“². Naziv upravo ove štamparije bio je povod da Zemaljska vlada za štamparije prvi put i upotrijebi ovu formulaciju. Obimnom i kvalitetnom produkcijom *Hrvatska dionička tiskara u Mostaru* je uglavnom zadovoljavala potrebe svog čitališta, čime je ujedno bila i jedan od razloga koji su vremenski odgodili osnivanje ovakve štamparije i u Sarajevu.

Osnivanje prve hrvatske štamparije pod nazivom „Prva hrvatska tiskara Kramarić i M. Raguz u Sarajevu“, pada u vrijeme neposredno nakon konačnog pripajanja Bosne i Hercegovine Austro-Ugarskoj monarhiji³, što je poslenicima štamparsko-izdavačke djelatnosti među Hrvatima Sarajeva išlo na ruku radi osjećaja veće sigurnosti u poslovanju. Osnivanje i rad ove štamparije istovremeno se podudara i sa razvojem brojnih nacionalnih i političkih grupa u Sarajevu, čije je djelovanje bilo često blisko vezano i za štamparije, jer su uz njihovu pomoć mogle vršiti propagandu svojih ideja i plasiranje programa u javnost.

Štamparija Kramarić i M. Raguz u tom smislu bila je vezana za *Hrvatsku narodnu zajednicu* čija je oba istoimena glasila djelomično štampala, podržavajući tako i njihov prosvjetno-gospodarski, a kasnije i politički program. U okviru burnog političkog vremena

1 Pejanović, Đorđe. Štamparije U Bosni i Hercegovini 1529-1951. Sarajevo: „Svjetlost“, 1952, str. 9

2 Arhiv BiH, ZMF, 9.1.1903, ABH, Pr. 67/1903

3 Ovo pripajanje poznato kao aneksija stupilo je na snagu i zvaničnim aktom 7. oktobra 1908. godine

u kojem je djelovala ova štamparija, razvoj sve izraženije klasne borbe, posebno radničke klase, vršio je svojevrstan uticaj na njen rad. Svi ovi društveno-politički događaji naći će svoj odraz u štamparsko-izdavačkoj produkciji ove tiskare.

Zvanično osnivanje „*Prve hrvatske tiskare Kramarić i M. Raguz*“ izvršeno je izdavanjem Rješenja o koncesiji⁴ 9. novembra 1911. godine na ime vlasnika Dragutina Kramarića i Marka Raguz iz Sarajeva. Nije nam poznato iz kojih je razloga koncesija izdata tek krajem 1911. godine, s obzirom na činjenicu da je štamparija puštena u pogon znatno ranije. Prema prvijencu ove štamparije, organu za zaštitu radnika Hrvata u Bosni i Hercegovini pod naslovom *Radnički list*, koji je izišao iz štampe već januara mjeseca 1910. godine, štamparija je mogla početi sa radom već krajem 1909. godine. O tome ipak nemamo drugih podataka, niti jedne publikacije koja je štampana ovdje prije januara 1910.

Vlasnici i osnivači prve hrvatske tiskare u Sarajevu bili su Dragutin Kramarić i Marko Raguz. Ne nalazimo tragove o njihovom aktivnijem učešću u društvenom životu grada, iako je to bilo uobičajeno za ličnosti njihovog ranga i materijalnog stanja. Stoga ostaje da im je glavna, možda i jedina preokupacija bila njihova osnovna djelatnost – štamparstvo i štamparsko poslovanje, u kojoj su se pokazali kao poslovni i uspješni ljudi. O tome svjedoči pozitivno materijalno poslovanje uz dobit, u vrijeme kada se mnoge štamparije gase radi gubitka sredstava. Osim toga, zahvaljujući štamparskoj kvalifikaciji oba vlasnika i strogo profesionalnom pristupu svojoj djelatnosti, izabравši kvalitetan stroj velikog kapaciteta, D. Kramarić i M. Raguz su zaslužni što su njihove mašine uz izvjesne dopune, radile do kraja 20. stoljeća.

Ova dobro opremljena, savremena i velika štamparija bila je prvobitno smještena u Mustajbegovoj ulici⁵, preko puta tadašnje vojne bolnice, a 1914. godine je preseljena u Tereziju ulicu broj 21⁶. Tom prilikom kapacitet štamparije je povećan sa još jednim novim motornim strojem od 1/2 k.s.⁷.

Stručno održavanje, obnavljanje i onako kvalitetne štamparije razlog su njena duga vijeka, tokom kojeg je promijenila više vlasnika i naziva nakon austro-ugarskog perioda. Preživjevši Prvi svjetski rat⁸, ova štamparija je pod imenom „*Hrvatska tiskara d.d.*“ radila od 1919. do 1930. godine, kada je opet promijenila vlasnike i naziv u „*Nova tiskara Vrčak i drug.*“. Pod ovim nazivom štamparija je preživjela i Drugi

svjetski rat. U poslijeratnom periodu radila je pod nazivom „*Omladinska riječ*“ i „Štamparski zavod Oslobođenje“, a 1951. godine dobila je naziv „Štamparsko preduzeće Veselin Masleša“⁹.

Štamparsko-izdavačka produkcija *Prve hrvatske tiskare Kramarić i M. Raguz*

Usprkos velikim mogućnostima koje je pružala savremena štamparija velikog kapaciteta kakva je bila tiskara Kramarić i M. Raguz, tokom svog djelovanja ostvarila je skromnu štamparsku i nezapaženu, gotovo nikakvu izdavačku produkciju. Njenu plodniju produkciju možda je donekle ograničilo djelovanje dvije mostarske štamparije namijenjene istom čitalištu, pomenuta, *Hrvatska dionička tiskara* (1899-1912.) i *Hrvatska narodna tiskara braće Stojković* (1909-1916.). Ipak, glavne razloge za malu produkciju ove štamparije nalazimo u širokoj štamparsko-izdavačkoj ponudi velikog broja najrazličitijih sarajevskih štamparija, koje su pružale i zadovoljavale štamparske potrebe grada, pa i čitave Bosne i Hercegovine u to vrijeme, bez obzira na nacionalnu, političku ili neku drugu pripadnost naručilaca i korisnika. Na taj su način i Hrvati koristili usluge svih postojećih sarajevskih štamparija, bez obzira kako se one zvale. Zadnji, možda i najvažniji razlog manje produkcije publikacija leži u većoj okrenutosti proizvodnji neknjižne i sitne štampe. Iako je ovakva produkcija obilježje trgovačkih štamparija, za ovu se to ne bi moglo reći s obzirom na njenu nacionalnu, političku i kulturnu namjenu i učinak.

U okviru nepunih deset godina postojanja u razmatranom periodu, stvarnom štamparsko-izdavačkom djelatnošću štamparija se bavila prvih šest godina, tačnije od januara 1910. godine do prve polovine 1916. godine. Za to vrijeme ostvarila je svoju ukupnu produkciju od svega (prema prikupljenoj bibliografiji) dvadeset šest publikacija od kojih su šesnaest samostalne i deset serijske. To u prosjeku iznosi 4,33 publikacije godišnje.

Samostalne publikacije

Samostalne publikacije po svojoj formi zastupljene su unutar produkcije ove štamparije u slijedećem omjeru: najbrojnije su knjige i brošure (62,5%), zatim službene publikacije (37,5) i to pravila (18,75%) i zakoni i komentari zakona (18,75%).

Knjige i brošure su najzastupljenija forma publikacija koje su ovdje štampane. Iako se radi o maloj grupi knjiga za štampariju većeg kapaciteta kakva je bila tiskara Kramarić i M. Raguz, ove knjige, brošure i udžbenici po kvalitetu, vrijednosti i autorima i danas predstavljaju vrijednu i traženu literaturu.

4 Arhiv BiH, Z.V.S. Š. 217 190/21/1911., br. 232818/1911., a u Bosnišcher Bote objavljeno još kasnije, god. 1915, str.315

5 Učiteljska zora. 1912, br. 10

6 Arhiv BiH, Z.V.S. per 1914, broj 3106

7 Arhiv BiH. Isto, od 20. april 1914.

8 Pejanović, Đorđe. Štamparije U Bosni i Hercegovini 1529-1951. Sarajevo: „Svjetlost“, 1952, str. 31

9 Pejanović, Đorđe. Isto.

Kulturna istorija. Unutar ove inače rjeđe tretirane oblasti znanja dva naslova u tri knjige bez sumnje su najznačajniji radovi ove štamparije. To su *Kultura i bosanski franjevci* (sv. I, 1912. i II, 1915.) Julijana Jelenića i *Kratak pregled hrvatske knjige u Herceg Bosni* (1912.) Hamdije Kreševljakovića. Oba ova rada i danas služe kao polazišta istraživačima u oblasti kulturne istorije, istorije knjige, bibliografije i istorije uopće na našim prostorima.

Dr. Julijan Jelenić (1877-1931) istaknuti franjevački historičar i profesor, dokazao se i kao uspješan urednik listova *Serafinski perivoj* (1908-1913.) i *Naša misao* (1913-1916.). Zapažen doprinos u ovoj oblasti dao je u vidu značajnog broja naučnih djela među kojima je i *Kultura i bosanski franjevci* jedno od vrijednijih.

Hamdija Kreševljaković (1888-1959) čuveni bosanskohercegovački historičar objavio je veliki broj kako samostalnih radova, tako i priloga u brojnim naučnim časopisima, koji se dobrim dijelom odnose na kulturnu i ekonomsku istoriju Sarajeva. *Kratak pregled hrvatske knjige u Herceg Bosni* kao i sva njegova djela i danas su aktuelna i tražena.

Prosvjeta. U ovu grupu knjiga ubrajamo *Najnužniji njemački razgovori iz svakidašnjeg života* (1913.) Otto Hillmana i *Počelnica ili bukvar za nepismene* (analfabete) sa *čitankom, pjesmaricom i računicom* (1916.) Ive Dobržanskog, sastavljača i izdavača. Vrijednost ova dva djela leži kako u formi publikacije koja je udžbenik, tada rjeđi oblik publikacije, tako i u njihovoj andragoškoj namjeni, što je bilo još rjeđe. Ovdje spada i općeprosvjetno djelo Hamdije Mulića *Narodno prosvjećivanje* (s.a.)

Politika je predstavljena sa tri brošure političkog karaktera od samo jednog autora dr. Joze Dujmušića koji je istovremeno najzastupljeniji autor publikacija ove štamparije. To su *Komedija „Napretkovih“ odbornika i zadnje glavne skupštine* (1912.); *Očuvaj Bože, fratarske zlobe: odgovor „Serafinskom perivoju“* (1913.) i *Sarajevsko novinarstvo o svršetku afera Tandarić-Dujmušić* (1913.). Ove brošure tretiraju neke političke momente u kulturnom, prosvjetnom i duhovnom životu Hrvata u Bosni i Hercegovini, ali nemaju strogu političku formu radova, što je i primjereno autoru kao primarno prosvjetnom i kulturnom posleniku.

Istorija. Iako bi se neka od pomenutih kulturno-istorijskih djela mogla po svom sadržaju svrstati i ovdje, jedino potpuno i tipično istorijsko djelo jeste *Crnice iz albanaške povijesti* (1912.) Lovre Mihačevića, također vrijedno i sada već rijetko djelo.

Službene publikacije

Zakoni i komentari zakona predstavljaju drugu grupu samostalnih publikacija koje se izdvajaju po svojoj formi. Istovremeno one zastupaju samo jednu oblast, zakonodavstvo. Ovdje spadaju *Komentar zakonu od 2. marta 1887 za Bosnu i Hercegovinu o pobijanju pravnih djela glede imovine insolventna dužnika* (1912.) Franje Kruszelnickog; *Mjembeno pravo i mjembeni zakonsa potrebnim uzorcima* (1913.) Konstantina Premušić-Tomašickog i *Zakon od ...o napuštenim finansijskim i političkim ostavama : osnova Broj 143/pres. IV* (1914.).

Pravila koja je štampala ova štamparija je istovremeno najmanja grupa naslova, što je bilo neobično za veću štampariju, pogotovo nacionalnog tipa, od koje se očekuje da veći dio produkcije temelji na upravo ovim publikacijama, pomažući na taj način rad nacionalnih ustanova. Tiskara Kramarić i M. Raguz je štampala: *Pravila zemaljskog saveza i bolesničko pripomoćne blagajne pomoćnih činovnika i dnevničara državnih ureda Bosne i Hercegovine* (1912.); *Kućni propisi Hrvatskog sokola u Sarajevu* (1913.) i *Proračun općine glavnoga grada Sarajeva i gradske uboške zaklade za vrijeme od 1. jula 1914. do 30. juna 1915.* (1915.).

Ovaj dio produkcije predstavljao je i komercijalni dio štamparskog posla, ali i informativni, budući da je obavještavao najširi krug čitalaca, zbog čega je najčešće bio štampan uporedo na dva pisma (ćir.-lat.).

Periodične publikacije

U vrijeme svoje pune štamparske aktivnosti tiskara Kramarić i M. Raguz je štampala i deset naslova periodike, ne upuštajući se i u izdavačku djelatnost ove vrste građe. Ipak, prema naslovima i namjeni ovdje štampane periodike, nacionalna funkcija štamparije došla je do punog izraza.

Staleško-strukovni listovi su bili najzastupljeniji profil unutar periodične produkcije štamparije, što nije bilo neobično s obzirom da se vrijeme njenog najaktivnijeg štamparstva podudara sa vremenom sve izraženje borbe za klasna prava i sa radničkim pokretom. Štampanjem ovakvu periodiku, štamparija je na svoj način podržavala pomenuta zbivanja.

*Radnički list*¹⁰ (1910.) je čitavo vrijeme štampan u ovoj štampariji. Bio je organ Matice radnika Hrvata promovirajući i zaštitu radnika Hrvata u BiH, što je isticao i u svom podnaslovu i programu. Nakon dva-

10 Radnički list : organ za zaštitu radnika Hrvata u Bosni i Hercegovini/ odgovorni urednici Aleksandar Leuf, Dragurin Šestak. – God 1. br. 1-20 (1910)

deset brojeva promijenio je naslov u *Radnička sveza*¹¹.

Radnička sveza (1910-1914.) nastavak je *Radničkog lista* i glasilo Saveza radnika Hrvata čiji se program temeljio na zaštiti interesa radnika i seljaka, kao i na poboljšanju njihovog materijalnog stanja. List je bodrio na složan rad, prosvjetu i kulturu, ističući pri tome svemu svoj hrvatski karakter. Ovo je bilo doba razvoja radničkog pokreta i održavanja prvog radničkog kongresa (juna 1909.) čiji je rezultat bilo i osnivanje Socijaldemokratske stranke za BiH (također 1909.). Iako je radnički pokret svakako uticao i na rad Saveza radnika Hrvata, on se u svom glasilu *Radnička sveza* ogradio od pravca razvoja Socijaldemokratske stranke i pokreta. Stoga ističe u svom programu da će se boriti da radnike Hrvate „... očuva od upliva kojekakve kužne bolesti, koja se krije pod dijagnozom crvene internacionale...“¹². Boreći se za istu stvar kao i socijaldemokrati, a i sami dio radničkog pokreta, Savez u svom glasilu obrazlaže razliku između njih. Oni za sebe kažu: „... mi ne otimljemo najsvetijih i najvećih amaneta, a to su vjera i narodnost...“¹³. *Radnička sveza* je osim u ovoj štampama još u Tiskari Daniel A. Kajon i Vogler i drugovi.

Ćatib¹⁴ (1911-1912.) je bilo glasilo Udruženja pomoćnih činovnika i dnevničara u državnoj službi, što upućuje na pretpostavku da se program lista temeljio na zaštiti ovog staleža. Tokom drugog godišta izlaženja promijenio je naslov u *Budućnost*. Osim u ovoj, bio je štampan i u štampariji Vogler i drug, na dva pisma uporedo latinicom i ćirilicom.

*Budućnost*¹⁵ (1912-1914.) kao nastavak *Ćatiba* naslijedio je i njegov izgled i urednike, te nastavio prema već zacrtanom programu da zastupa interese pomoćnih činovnika i pisara. Štampan je do kraja samo u ovoj štampariji i dalje na dva pisma.

Prosvjetni listovi. Prosvjeta se u gotovo svim periodičnim publikacijama pojavljivala u većem ili manjem obimu, a ova štamparija je i pored svog kulturno-prosvjetnog usmjerenja, štampala samo jedan pravi prosvjetni list, ali i on je imao prilično naglašenu stalešku crtu.

*Učiteljska zora*¹⁶ (1905-1921.). Po osnivanju, Savez učiteljskih društava BiH izdavao je i svoj list namijenjen narodnom školstvu, koji je najprije izlazio

u Mostaru (1905-1910.), a potom je bio preseljen u Sarajevo (1911.). Ovaj prvenstveno prosvjetni list uspješno je podražavao buđenje i razvoj narodnog učiteljstva od početka do kraja. Poseban doprinos u ovoj oblasti list je ostvario tokom Prvog svjetskog rata, kada su zbog vanrednih prilika škole često obustavljale rad i nastavu. Učiteljska zora je i u ovakvim uvjetima redovno izlazila, postavši tako vodič đacima koji su morali da se samostalno obrazuju i pripremaju za ispite.

Tokom čitavog perioda svog prosvjetarskog djelovanja, *Učiteljska zora* je u skladu sa svojim, odnosno programom Saveza „... pomogla da narodno učiteljstvo podigne glas za poboljšanje svog materijalnog stanja...“¹⁷, čime se djelomično uključila u red i staleških listova.

Politički listovi po svom obimu ne zaostaju mnogo za staleškim listovima. Osnivanje političke grupe Hrvata pod nazivom Hrvatska narodna zajednica (1908.) označila je aktivnije uključivanje Hrvata u politički život Bosne i Hercegovine, a s tim i rađanje više listova ovog sadržaja, od kojih su neki štampani i u tiskari Kramarić i M. Raguz.

*Hrvatska zajednica*¹⁸ (1909-1912.; 1914.) bio je organ Hrvatske narodne zajednice. List je pokrenut nakon političkog razilaženja unutar zajednice sa tadašnjim nadbiskupom Štadlerom, što je za posljedicu imalo formiranje Hrvatske katoličke udruge (1910.). Ova nova stranka preuzela je u potpunosti dotadašnji organ Hrvatske narodne zajednice *Hrvatski dnevnik*. Novo glasilo Zajednice osim političkog imalo je prosvjetno i gospodarsko usmjerenje, što je istaknuto i u podnaslovu lista. Pod uticajem Katoličke udruge Hrvatska zajednica ipak jedno vrijeme nije izlazila (od 7. Jula 1912. do 3. aprila 1914.) da bi se nakon ponovnog pokušaja i izdatih četrdeset devet brojeva, 11. kolovoza 1914. godine obustavilo izlaženje lista „... dok ne nastupe normalne prilike...“¹⁹, do kojih za ovaj list nije nikad više ni došlo. *Hrvatska zajednica* je osim djelomično u ovoj štampama još u štamparijama Sarajevoer Tagblatt, Vogler i dr. i Bosnische Post.

*Hrvatska (narodna) zajednica*²⁰ (1913-1918.) je pripadao istoj političkoj grupi, Hrvatskoj narodno zajednici, i bilo je izvjestan nadomjestak istoimenom listu, pogotovo u vrijeme kada on nije izlazio. Iako u svom podnaslovu ističe prosvjetnu i gospodarsku usmjerenost, ipak ga smatramo političkim listom, samim tim što je stranačko glasilo i što mu je odgovor-

11 *Radnička sveza* : glasilo za brobitke hrvatskog radništva/ urednik Marijan Alković. – God 1-5 (1910-1914)

12 *Radnička sveza*. 1913, br. 1 (16. siječanj), Naš list

13 *Radnička sveza*. br. 2 (1913, 13. veljače)

14 *Ćatib*: list za sveopće interese pomoćnih činovnika i pisara/ odg. ur. Vjekoslav Đakić; Dragutin Mrđanović; Mehmed Tufo. – God 1-2 (1911-1912)

15 *Budućnost*: list za sveopće interese pomoćnih činovnika/ odg. ur. Dragutin Mrđanović i dr.. – god 1-3 (1912-1913)

16 *Učiteljska zora*: list za narodno školstvo. Glasilo Saveza učiteljskih društava Bosne i Hercegovine/ odg. ur. Stjepko Ilijić; Jos[ip] Šebečić. – god. 1-17 (1905-1921)

17 *Učiteljska zora*. VII/1911, br. 1 i 2, (1911, 1. mart)

18 Hrvatska zajednica: organ za politiku, prosvjetu i nar. Gospodarstvo/ gl. Ur. Vjekoslav Jelavić. – God. 1909-1912; 1914

19 Hrvatska zajednica. br. 49 (1914, 11. kolovoz)

20 Hrvatska zajednica: glasilo Hrvat. nar. zajed. za Bosnu i Hercegovinu : list za prosvjetu i gospodarstvo/ odg. ur. Srećko Perišić. – God 1-6 (1913-1918)

ni urednik bio politička ličnost kakav je bio Srećko Perišić. Za uspjeh pored političkog i na prosvjetnom i gospodarskom polju ovaj listuguje urednicima Josipu Milakoviću, Ivi Dobržanskom i drugim. List je bio štampan još i u tiskari Vogler i drugovi, Sarajevska tiskara i litografija Perišić, Benisch i drug i Bosanska Pošta.

*Vrelo*²¹ (1912.) je bio politički informativni vanstranački list čiji je jedini odštampani broj, br. 1 bio zaplijenjen i nikad nije bio distribuiran zbog neplaćene zakonske kaucije vlasnika lista Juraja Oršića-Slavetića²². Stoga ovaj list na političko-informativnom planu nije imao priliku izvršiti nikakvu funkciju, jer se nije ni pojavio u stvarnom životu.

*Stimmen aus Bosnien*²³ (1910/11-1918.), (*Vijesti iz Bosne*) je ilustrirano posebno izdanje istoimenog političkog lista također na njemačkom jeziku, koji je nakon svog sedmomjesečnog života prestao izlaziti početkom 1899. godine. Ovo njegovo ilustrirano izdanje bilo je na neki način produžetak glavnog lista *Stimmen aus Bosnien*. Osim djelomično u ovoj, list je bio štampan još u štampariji Vogler i dr., a s obzirom na njemački jezik i namjenu austrijskom čitalištu, najvećim dijelom bio je štampan u bečkoj štampariji Katoličkog učiteljskog društva za Austriju (Buchdruckerei des Katholischen Schulvereines für Usterreich).

Kalendari

Iako su u trgovačkom smislu bili unosne i u narodu popularne publikacije, ova štamparija je ostvarila štampanje samo jednog kalendara. To je bio Hrvatski narodni kalendar *Napredak*²⁴ za 1916., desetu godinu njegova izlaženja, čime se i završila štamparska produkcija periodike za ovu štampariju.

Na osnovu prethodnog razmatranja svih publikacija (prikupljenih u bibliografiji) koje su ovdje bile štampane, sadržajna struktura ukupne produkcije tiskare Kramarić i M. Raguz ima slijedeći izgled: politika (26,92%); prosvjeta (19,23%); socijalna politika (15,38%); kulturna istorija (11,53%); zakonodavstvo (11,53%); istorija (3,84%); ostalo (11,53%).

Neknjižna i sitna štampa

Za razliku od proizvodnje publikacija, tiskara Kramarić i M. Raguz se daleko intenzivnije bavila proizvodnjom neknjižne i sitne štampe, što se lako može uočiti poređenjem ukupne produkcije od dvadeset šest publikacija i znatno obimnijom i raznovr-

snijom produkcijom neknjižne građe. Samo velika štamparija snabdjevena sa više jakih strojeva, modernom štamparsko-knjigovezačkom opremom i kvalificiranim kadrom mogla je poduzimati sve „... u tiskarsku struku zasijecajuće radnje...“²⁵. Tako je ova štamparija proizvodila kompletan „inventar“²⁶ za sve škole koji je propisivala zemaljska vlada za potrebe školstva, zatim trgovačke knjige, račune, objave i sve ostale trgovačke tiskanice, okružnice, memorandum, godišnja izvješća i bilance, programe, predatnice, te dopisnice, pozive, oglase, diplome, adrese, posjetnice, karte prigodnice, listovne papire i kuverte itd.²⁷.

U cilju dobrog i uspješnog poslovanja štamparija se trudila da uz umjerene cijene ispuni sve zahtjeve u najkraćem roku, a uz brzu i tačnu uslugu²⁸. Za sve to ona je sigurno ostvarivala i odgovarajuću dobit. Intenzivnija proizvodnja neknjižne u odnosu na knjižnu građu ukazuje na naglašenu trgovačku dimenziju u djelatnosti tiskare Kramarić i M. Raguz.

Štamparija kao izdavač

Prvi izdavački poduhvat tiskare Kramarić i M. Raguz ostao je i najvrijedniji u okviru malog izdavačkog opusa štamparije od ukupno pet publikacija. To je već pomenuto Mihačevićevo istorijsko djelo iz 1912. godine pod naslovom *Crtice iz albanske povijesti* koje jedino nadilazi isključivo komercijalni interes štamparije.

Ostale četiri publikacije koje je štamparija izdala bile su službene publikacije i to *Pravila zemaljskog saveza i bolesničke pripomoćne blagajne pomoćnih činovnika i dnevničara državnih ureda Bosne i Hercegovine* (1912.); *Kućni propisi Hrvatskog sokola u Sarajevu* (1913.); *Zakon o ... napuštenim finansijskim i političkim ostavama...* (1914.) i *Prpračun općina glavnoga grada Sarajeva i gradske uboške zaklade* ... (1915.).

Osim finansijske i upotrebne vrijednosti u svoje vrijeme, ove službene publikacije su i danas korisne kada se vrše istraživanja o ekonomskim, kulturnim i drugim prilikama grada ovog doba.

Ostali izdavači

Ostali izdavači koji su štampanje svojih publikacija povjerali tiskari Kramarić i M. Raguz u najvećem broju su bili pojedinci, pretežno sami autori tih publikacija. Iza njih dolaze strukovna i dobrotvorna udruženja, knjižare, te ustanove i političke stranke.

21 Vrelo : politički informativni list – vanstranački. – God. 1 (1912)

22 Pejanović, Đorđe. Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1850-1941, str. 80

23 Stimmen aus Bosnien: Illustrierte Blatter in zwangloser Folge. – God 1-9 (1910/11-1918)

24 Napredak: hrvatski narodni kalendar za prostu godinu 1916. – Godina deseta (1915)

25 Učiteljska zora. 1913, br. 9 (poledina korica)

26 Učiteljska zora. 1914, br. 5

27 Učiteljska zora. 1912, br. 10

28 Učiteljska zora. 1912, br. 10; 1913, br. 10

Autori- izdavači. Budući da su sama djela i po više puta bila spominjana do sada, istaknućemo samo njihove autore koji se javljaju i kao izdavači. Najzastupljeniji u tom smislu je dr. *Jozo Dujmušić*. Ovaj priznati nastavnik javljao se i sa svojim književnim radovima. U tiskari Kramarić i M. Raguz kao autor-izdavač štampao je tri ranije pomenute političke brošure (1912. i dvije 1913.). Ostali autori izdali su po jedno svoje djelo ovdje. To su *Hamdija Kreševljeković* (1912.), *Konstantin Premužić-Tomašicki* (1913.) i *Ivo Dobržanski* (1916.). Iako je nevelika, ovu grupu izdavača-autora čine uvažena imena u više oblasti znanja čija se vrijednost zadržala i do danas.

Pojedinci se javljaju i kao izdavači periodike. Tu spadaju *Juraj Oršić-Slavetić*, izdavač lista *Vrelo* (1912.) koji nije ugledao svjetlo dana i *Anton Puntigam* izdavač *Stimmen aus Bosnien* (1910/11-1918.).

Strukovna i dobrotvorna društva javljaju se kao izdavači periodike. Već 1910. godine *Matica radnika Hrvata*, kasnije *Savez radnika Hrvata*, izdaje *Radnički list*, kasnije *Radnička sveza*.

Ovdje ubrajamo i *Udruženje pomoćnih činovnika i dnevničara u državnoj službi* kao izdavača *Ćatiba* (1911-1912.), kasnije *Budućnosti* (1912-1914.). koje je kasnije skratilo svoj naziv u *Udruženje pomoćnih činovnika i pisara*.

Savez učiteljskih društava Bosne i Hercegovine izdavao je list za narodno školstvo *Učiteljska zora* (1905-1921.).

Napredak je bilo jedino dobrotvorno društvo-izdavač koje je pomagalo naučnike i čak Hrvate-katolike, a izdavao je i ovdje štampao istoimeni kalendar za ratnu 1916. godinu.

Knjižare kao izdavači pojavljuju se sa tri djela. To je najprije *Knjižara Leona Finzija* kao izdavač *Komentar zakonu ...* (1912.), *Knjižara J. Studnička* izdavač udžbenika *Najnužniji njemački ...* (1913.) i *Knjižara C. Cappon* također izdavač udžbenika *Počelnica ...* (1916.).

Publikacije koje su izdavale knjižare sigurno su bile literatura koja se dobro prodaje i koja je bila najtraženija. U ovom slučaju to je zato bila i udžbenička i literatura iz zakonodavstva.

Ustanove kao izdavači javljaju se u najmanjem broju. To je samo *Institut za istraživanje Balkana* sa djelom u dvije knjige *Kultura i bosanski* (1912. i 1915.).

Političke stranke kao izdavači. Jedina politička partija-izdavač u tiskari Kramarić i M. Raguz bila je *Hrvatska narodna zajednica* sa dva istoimena glasila, prvo 1909-1914. i drugo 1913-1918. godine. Njihovim štampanjem tiskara je obezbjeđivala propagiranje programa stranke, čime joj je davala podršku, postavši tako, bar djelomično, i mjesto okupljanja ove partije.

Jezik i pismo

Jezik i pismo publikacija koje je štampala ova tiskara bili su odraz njene djelatnosti koja je bila prvenstveno, u skladu sa zvaničnim nazivom, namijenjena hrvatskom, a potom ostalom stanovništvu Bosne i Hercegovine. Stoga su sve monografske publikacije štampane na domaćem jeziku, a tri od ukupno šesnaest štampane su uporedo latinicom i ćirilicom. To su bile službene publikacije čija je široka namjena u praksi zahtijevala ovakav postupak, kao *Pravila zemaljskog saveza* (1912.), *Zakon o ... ostavama* (1914.) i *Proračun općine glavnoga grada ...* (1915.).

Periodične publikacije su bile štampane domaćim jezikom uz samo jedan izuzetak, dva broja (maj i avgust god. 1913.) ilustriranog lista *Stimmen aus Bosnien* na njemačkom jeziku.

Većina periodike bila je štampana latinicom. Tri od deset (prikupljenih) naslova bila su štampana uporedo latinicom i ćirilicom iz istog razloga iz kojeg i monografske publikacije ove vrste. Tako su bili štampani staleški listovi *Ćatib* (1911-1912.), *Budućnost* (1912-1914.) i *Učiteljska zora* (1912-1916.). Na taj način štamparija je dosljedno izvršavala zahtjeve svojih korisnika i ispunjavala potrebe čitalaca kojima je i bila namijenjena.

ZAKLJUČAK

„*Prva hrvatska tiskara Kramarić i M. Raguz*“ je tokom svog desetogodišnjeg života pod austro-ugarskom ostvarila malu štamparsku i još manju izdavačku produkciju, što s obzirom na štampariju velikog kapaciteta upućuje na zaključak da joj trgovačka funkcija nije bila zanemarljiva. Tome u prilog ide i sastav njene izdavačke djelatnosti usmjerene gotovo u potpunosti na izdavanje službenih publikacija koje su garantirale sigurnu prodaju i zaradu.

Sadržajna struktura ukupne produkcije unutar koje su najbrojnije publikacije iz oblasti politike i zapažen broj iz socijalne politike, ukazuje na političko-nacionalnu funkciju štamparije koja je stoga bila u prvom planu. U tom smislu, štampanje glasila u korist samo jedne političke partije, Hrvatske narodne zajednice, definira i nacionalno-političko usmjerenje štamparije, zapravo njenu okrenutost interesima bosanskih Hrvata.

Zastupljenost publikacija iz oblasti prosvjete potvrđuje njeno dosljedno praćenje programa Hrvatske narodne zajednice. Na taj način je štamparija istovremeno obavljala i funkciju prosvjetne ustanove, s tim što je prosvjeta bila njena prateća djelatnost.

„*Prva hrvatska tiskara Kramarić i M. Raguz*“, je dosljedno ostvarila svoju nacionalnu funkciju, pružajući punu podršku političkoj borbi i radničkom pokretu bosanskih Hrvata, čime je postala njihova nacionalna ustanova.

Ostale funkcije, prosvjetnu i trgovačku, štamparija je obavljala uspješno, pogotovo kada je u pitanju kvalitet odštampanih publikacija, ali ne dovoljno da bi mogla prerasti i u opće kulturno-prosvjetnu ustanovu. Najveći doprinos tiskara Kramarić i M. Raguz je ostvarila kao politička ustanova bosanskih Hrvata.

Izvori:

Arhiv Bosne i Hercegovine. Zajedničko ministarstvo finansija (Z.M.F.); Zemaljska vlada (Z.V. i Z.V.S.); Odjeljenje za BiH 1878-1918.; Katalozi i građa Biblioteke Arhiva BiH

Arhiv grada Sarajeva; katalozi i građa Biblioteke Arhiva

Narodna i univerzitetska biblioteka BiH. Katalozi i građa

Zemaljski muzej BiH. Katalozi i građa Biblioteke

Osnovna literatura:

Besarović, Risto. Periodika i knjige u Bosni i Hercegovini od 1878-1918. // Treći program Radio-Sarajeva, 10, br. 3 (1981), str. 501.

Bosnischer Bote = Bosanski glasnik. Wien, 1900-1918.

Hadžibegović, Ilija. Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914.godine. Sarajevo : Svjetlost, 1980.

Hunski, Vjekoslava. Ogledi iz povijesti bosanskohercegovačke knjige (1878-1918). Sarajevo : Društvo bibliotekara Bosne i Hercegovine, 1986.

Kapidžić, Hamdija. Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine. Sarajevo : Svjetlost, 1968.

Kreševljaković, Hamdija. Kratak pregled hrvatske knjige u Herceg-Bosni od najstarijih vremena do danas. Sarajevo : vlast. nakl., 1912.

Pejanović, Đorđe. Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1850-1941. Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1961.

Mr.sci. Amra Rešidbegović (1948) je magistrica bibliotečkih nauka i bibliotečka savjetnica u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci Bosne i Hercegovine (NUBBiH). Autorica je preko šezdeset radova objavljenih u stručnoj domaćoj i stranoj periodici i koautorica četiri knjige. Urednica je svih izdanja NUBBiH od 1997. godine, osnivač i voditeljica Centra za permanentno obrazovanje bibliotekara BiH. Učesnica je brojnih stručnih i naučnih skupova u BiH i inozemstvu. Radi u NUBBiH kao pomoćnik direktora za razvoj i obrazovanje. Bila je predsjednica Društva bibliotekara BiH (1986-1988.), a od 2006. godine je predsjednica Asocijacije informacijskih stručnjaka-bibliotekara, arhivista i muzeologa (BAM). Područja posebnog interesovanja su joj kulturna historija, edukacija bibliotekara, intelektualna sloboda u bibliotekama.

Amra Rešidbegović, (1948) MA of librarianship, library counselor. *She is an author over sixty papers published in the internal professional literature and international periodicals and she is a co-author of four books. She is an editor of all publications of the National and University Library of B&H from 1997 and a head and an establisher of the Centre for Permanent Education of Librarians of B&H. She is a participant of numerous symposiums and scientific meetings in B&H and in abroad. She was a president of the Association of Librarians of B&H (1986-1988) and nowadays, she is a president of the Association of Information Professionals – Librarians, Archivists and Museologists. Cultural history, librarians education, intellectual freedom are the spheres of her orientation.*